

SEHRIYO MADAMINOVA,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Lingvistika
(o'zbek tili) mutaxassisligi 2-kurs magistranti

RAUF PARFI SHE'RIYATIDAGI SINTAKTIK FIGURALARNING EMOTIONAL-EKSPRESSIV VAZIFASI

Annotatsiya: Bugungi kunda tilshunoslikning yangi yo'nlashlaridan biri sanalgan lingvopoetika yuzasidan ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Maqolada badiiy adabiyotda ijodkorning lingvopoetik imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiluvchi sintaktik vositalarning ahamiyati va turlari, ularning Rauf Parfi she'riyatida qo'llanilishi tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: figura, sintaktik figura, pozitsion sintaksik figura, inversiya, sintaktik parallelizm.

Abstract: Today, many studies are being conducted on linguopoetics, which is one of the new directions of linguistics. The article analyzes the importance and types of syntactic tools that serve to increase the linguopoetic capabilities of the creator in fiction, and their use in Rauf Parfi's poetry.

Basic concepts: figure, syntactic figure, positional syntactic figure, inversion, syntactic parallelism.

Аннотация: Сегодня проводятся много исследований о лингвопоэтика, одном из новых исчезновений лингвистики. В статье описывается важность и типы синтаксических средств массовой информации, которые служат для увеличения творческой литературы художников, их использование в поэзии Рауф Парфи.

Основные понятия: фигура, синтаксическая фигура, синтаксис позиционирования фигура, инверсия, синтаксический параллелизм.

Badiiy adabiyotda asarning ta'sirchanligi, emotsionalligini ta'minlash maqsadida fonetik, morfologik vositalarni qo'llashdan tashqari ijodkorlar tomonidan sintaktik usuldan ham keng foydalaniladi. Bu borada tadqiqotchi A.Abdullayevning fikrlariga to'laqonli qo'shilish mumkin: "Ekspressivlik ifodalash nuqtayi nazaridan yondashilganda boshqa sohalarga nisbatan sintaksisning imkoniyatlari juda katta. Chunki har qanday til birligi sintaktik konstruksiyalarda "jonga kiradi" [Абдуллаев А., 1987:5].

Obrazli tasvirlash va emotsionallik poetik sintaksis birliklar orqali, ayniqsa, nazm (lirika)da keng namoyon bo'ladi. Aynan shu xususiyatlariga ko'ra poetik nutq prozaik nutqdan farqlanib, lirik qahramonning ichki tuyg'ularini ifoda etadi. Jumladan, tinglovchiga ta'sir qilib, uning hislarini uyg'otadi. "Poetik sintaksis birliklari tadqiqi nutqning shakllanish jarayonini chuqur tahlil qilish, fikr ifodalashning tasviriy vositalarini baholash, leksik va frazeologik birliklarning uslubiy vazifalarini, nutq birliklarining sintaktik-stilistik imkoniyatlarini niqlash imkoniyatini beradi" [Абдупаттоев М., 2021:4].

Jahon tilshunosligida sintaktik butunliklarning poetik imkoniyatlarini tadqiq qilish yuzasidagi fikrlar B.V.Tomashevskiy, V.Jirmunskiy, V.Vinogradovning asarlarida, o'zbek tilshunosligida M.Yo'ldoshev, S.Umirovaning lingvopoetikaga doir tadqiqotlarida uchraydi. Shuningdek, M.Abdupattoyev, R.Shukurov, A.Abdullayevlarning poetik sintaksisga oid ba'zi izlanishlarini keltirib o'tishimiz joiz. Xususan, B.V.Tomashevskiy poetik nutqni sintaktik jihatdan tahlil qilish jarayonida quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi:

- so'z va gaplarning bog'lanishini, so'z tartibining poetik ahamiyatini tahlil qilish;
- sintaktik qurilmalarning o'z ma'nosini aniqlash, gaplarning intonatsiya bilan tuzilishi va ularning psixologik tomonlarini tahlil qilish [Томашевский Б.В., 1996:67].

M.Abdupattoyev ushbu tahlil nafaqat poetik nutq uchun, balki prozaik nutqni tahlil qilish jihatidan ham mos kelishini aytadi. Darhaqiqat, poetik nutqning prozaik nutqdan farqlovchi xususiyatlaridan biri uning ritmik-sintaktikligidir. Poetik nutq metrik o'lchovlarga solinishi orqali ritmiklik yuzaga keladi. Misralarda kelgan gap bo'laklarining ohangdoshligi sintaktik birliklarning qanday shakllanishini ko'rsatadi.

Tilimizda badiiy nutqning ta'sirchanligini oshirib, emotsionallik hosil qiladigan shunday birliklar borki, ular **figuralar** atamasi ostida o'rganib kelinmoqda. Sintaktik figuralar, asosan, poetik nutqda shakllanib, uning uslubiy imkoniyatlarini kengroq ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu figuralar muallif nutqining individualligini, bo'yoqdorligini ta'minlaydi. Sintaktik figuralarni tasnif qilishda tilshunoslar turlicha yondashadilar. M.Abdupattoyev tomonidan berilgan tasnif asosida ularni 3 guruhga bo'lib tahlil qilishimiz mumkin:

- 1) poetik nutq hajmiga ta'sir qiluvchi figuralar;
- 2) pozitsion sintaktik figuralar;
- 3) semantik figuralar.

Har qanday lisoniy birlik nutqda ma'lum vazifa bajarishi uchun xoslangandagina sintaktik figuraga aylanadi. Nutq hajmi sintaktik figura ta'sirida qisqarsa yoki kengaysa bunday figuralar **nutq hajmiga ta'sir qiluvchi sintaktik figuralar** hisoblanadi.

Poetik nutqda joylashuviga ko'ra farqlanuvchi, o'rinishuvi asosida badiiy nutqning ta'sirchanligini oshirib, o'ziga xos ritm hosil qiluvchi vositalar **pozitsion sintaktik figuralar** deb nomlanadi. Ularga inversiya, parselyatsiya, sintaktik parallelizm kiritiladi.

Inversiya – poetik nutqda gap bo'laklarining odatiy tartibi buzilib, ularning gapda joylashuvida grammatik me'yordan chetga chiqishi. O.S. Axmanova fikrlariga ko'ra, "Inversiya gapni tashkil etgan bo'laklar joylashuvining buzilishi bo'lib, o'quvchining diqqatini tortish maqsadida muallif tomonidan bo'laklarning qayta tartiblanishidir. Inversiya o'quvchiga ta'sir qilish maqsadida qo'llanilgan psixologik va stilistik usul hisoblanadi" [Абдупаттеев М., 2021:157].

Inversiya nutqda ikki xil vazifa bajaradi. Ulardan birinchisi grammatik, ya'ni ma'lum bir bo'lakning gapda o'z o'rnini almashtirishi bo'lsa, ikkinchisi ekspressiv-stilistik bo'lib, ma'lum bir bo'lak ma'nosining ta'kidlanishi va shu asosida obrazlilik, ekspressivlik, ifodalilikni oshirishdir [Абдупаттеев М., 2021:157]. Ma'lumki, agar bo'laklar to'g'ri tartibda joylashtirilsa, obrazlilik yo'qolib, nutq oddiy axborotga aylanadi.

Inversiya eng mahsuldor poetik tasviriy vositalardan biri hisoblanadi. Inversiyada, shuningdek, tema – rema munosabatida ularning o'rin almashishi kuzatiladi. Odatda, tema ma'lum tushuncha ifodalab, gapning boshida kelsa, rema yangi axborot yetkazib keyingi o'rinda keladi. Lekin ularning o'rni almashtirilsa, axborot berishdagi ta'kid yanada kuchayadi. Ushbu holatda poetik nutq mazmuniga putur yetmaydi va aksincha, ifoda yanada kuchliroq, ta'sirchanroq chiqadi.

Rauf Parfi she'rlarida ana shu ta'sirchanlikni va kuchli ifodani ko'ramiz. Masalan:

*Shabnamning sof qadahi sindi...
Kulimizni sovurdi **falak** –
Sen mendan ayrilding, men sendan,
O‘yin tushar rangin **kapalak**.*

Ko‘ringanidek, har bir satr o‘z tema va remasiga ega. Lekin 2- va 4-satrlarda rema oldin, tema esa keyin joylashgan. Shoir *falak*, *kapalak* so‘zlarini, ya’ni temalarni ta’kidlash uchun stilistik maqsadlardan kelib chiqqan holda keyingi o‘rinda qo‘llab, inversiya yaratgan va o‘quvchi diqqatini temaga qaratgan. Shu yo‘l bilan nutqda tasviriylik va emotsionallik ta’minlangan.

Inversiya Rauf Parfi she’rlarida turli bo‘laklar yordamida yuzaga chiqib, bo‘laklarning o‘ziga xos urg‘u olishiga xizmat qilgan.

*Seni men izlayman, **jovdirar** ko‘zim,
Yuraman tentirab qorong‘u tunlar.
Seni deb jonginam, sen uchun, qo‘zim,
Senga bag‘ishlanib **chalinar** sozlar.*

Tilshunos S.Karimovning ta’kidlashicha, “sintaksisda til birliklarini mazmunga mos ravishda cheksiz kombinatsiyalarda qo‘llash mumkinligi ularning stilistik imkoniyati naqadar keng ekanligidan dalolat beradi” [Каримов С., 1992:75]. Darhaqiqat, gaplarning turli kombinatsiyalarda shakllanishi badiiy adabiyotda, ayniqsa, she’riyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi she’rda gaplarning kesimlari ega va boshqa bo‘laklardan oldinga o‘tib qolgan. O‘zbek tilida kesim gapning oxirida kelishi qonuniyat hisoblanadi. Ammo ijodkor ta’sirchanlikni oshirish, bundan tashqari qofiya yaratish maqsadida ushbu qonuniyatdan chetlashi mumkin. Zero, “poetik asarlarining shakllanishida ritm, qofiya, vazn singari talablar mavjudki, ular sintaktik bo‘laklarning gapda umumtil me’yori asosida ishtirok etishiga imkon bermaydi. Boshqacha qilib aytganda, she’riyatning o‘z qonuniyatlariga bo‘ysunadigan o‘z normalari bor” [Каримов С., 1992:77]. Inversiya ham ana shu “norma” ichiga mansub bo‘lib, unda nafaqat ega va kesim tartibi buzilishi, shuningdek, ikkinchi darajali bo‘laklarning o‘rinlari almashishi ham kuzatiladi.

*Hasratlari dunyoning ko‘pdir;
Lekin yo‘li bir: Quyosh sari!
Uning bir dam oromi yo‘qdir;
U yaproqqa o‘xshagan ... sariq.*

Yuqoridagi parchaning 1-misrasida ega va aniqllovchi o‘rnining almashishi kuzatilgan. Ya’ni qonuniyat bo‘yicha jumla “dunyoning hasratlari ko‘pdir” (aniqllovchi, ega, kesim) tarzida ifodalaniishi lozim edi. Biroq shoir ularning tartibini o‘zgartirib, tinglovchini o‘ziga jalb qilmoqchi, fikrni kuchliroq ifodalamoqchi bo‘lgan. Bunga o‘xshash qaratqich va qaralmish tartibining buzilishini shoir ijodining ko‘plab o‘rinlarida kuzatish mumkin:

*She’riyat, yo‘llaringda sening,
Eh, kimlar zor-u zor kezmagan.
Eh, kimlar chok tib ko‘ksini,
Qalbini g‘ijimlab ezmagan.*

Ijodkor she'rga jilokorlik va ohang baxsh etish uchun qo'shma fe'llar va frazalar tarkibida tartibni o'zgartirish orqali ham inversiya hosil qilgan:

*Afsuslarga kim **berar dosh**,
O'n sakkiz ming hayol boshda,
Ko'zlarimda o'n sakkiz yosh.*

Yoki:

*"Bekorgami kechar kunlarim?"
Nimanidir **qilaman xayol**.
Bir yerda tinch o'tirolmayman,
Shaharga-chi bamisol shamol.*

Inversiya sintaktik figura sifatida badiiy nutqda quyidagi bir nechta uslubiy vazifalarni bajaradi. Rauf Parfi she'rlarida ham ushbu vazifalarni bajarish orqali lingvopoetik ahamiyat kasb etgan:

- inversiyaga uchragan bo'lakning ma'nosini ta'kidlash:

*Shoirlikni berdi **tabiat**,
Shart ham qo'ydi o'zi oldindan.
Butun umr yonasan faqat,
Lekin dunyo tilama **mendan**.*

- fikrni bo'rttirish:

*Xato qildim, sevgilim,
Xato qildim bilmasdan.
Qani **yutlsa tilim**,
Qaltirab turar qo'lim,
Jigarimni yulmasdan.*

- tasviriylilikni kuchaytirish:

*Yomg'ir yog'ib chiqdi tun bo'yi,
Tong oqardi, tinmadi **yomg'ir**.
Buzilgandek **osmonning uyi** –
Yerga qarab yig'laydi **og'ir**.*

- obrazlilik yaratish:

*Yuragimdan maskan axtarib,
Miltiraydi, nurlanadi sham.
Intilaman yuragim sari,
Intilaman **shu'laga o'xshab**.*

Badiiy ijod namunalarida sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'plab qo'llanadi. Ayniqsa, lirikada ohangdoshlik, ta'kid va kuchaytiruvga erishish maqsadida misralarda gap bo'laklarini parallel ravishda qo'llash ijodkorning o'ziga xos ichki ritm yaratishiga sabab bo'ladi. **Sintaktik parallelizm** o'zbek tilshunosligida keng va atroflicha tadqiq etilgan bo'lsada, uning

ta'rifga har bir olim turlicha yondashgan. A.Hojiyev parallelizmni yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi deb izohlaydi. A.Mamajonov esa parallelizmga takrorning ko'rinishi sifatida qarab, uni struktural parallelizm deb baholagan. Bu tipdagi gaplar qo'shma gaplarning u yoki bu turini yuzaga chiqarishini aytgan [Umirova S., 2019:53-55]. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida sintaktik parallelizmlar R.M. Shukurov tomonidan tadqiq etilgan.

Demak, sintaktik parallelizmga satrlarning teng urg'uli sintagmalarga bo'linishi deya ta'rif berish mumkin ekan, ya'ni misralardagi gap bo'laklarini parallel holda joylashuviga asoslanadi:

*Anglatgali anglagan boshlar qani,
Yig'latgali yig'lagan yoshlar qani?*

Yoki:

*Qor ustida sening izlaring,
Qor ostida muzlagan bahor.*

Ushbu parchalarga diqqat qaratsak, har ikkala misradagi gaplar teng urg'uli sintagmalar asosida shakllangan bo'lib, ular bir xil sintaktik qurilishga ega, ya'ni: 1) hol+aniqlovchi+ega+kesim; 2) aniqlovchi+hol+aniqlovchi+kesim – tartibida kelgan. Struktural parallelizm poetik nutqda his-hayajon(emotsiya)ni kuchaytirish va ta'sirchanlikni oshirish maqsadida faol qo'llanadi. Badiiy asarda u quyidagi vazifalarda kelishi mumkin:

1) Sanash vositasi. Poetikada ushbu figura faktlarni sanab ko'rsatish orqali ifodani shakllantirish maqsadida qo'llanadi. Chunki sanash usuli uchun sintaktik parallelizm qulay vosita bo'la oladi. Shuningdek, ushbu figura tilshunos Galperinning e'tiroficha, "jumlalarining parallel holatda shakllanishi, nutqda sanash usuli orqali qismlar mazmunini ta'kidlab, ajratib ko'rsatish imkoniyatini beradi" [Абдупаттоев М., 2021:166]. Masalan:

*Amalim shamlari so'ndimi, Ona?
Tilagim yulduzi to'ydimi, Ona?*

Misoldagi har ikki qatordagi gap bo'laklari aniqlovchi+ega+kesim+undalma tarzida qo'llanib, parallelizmni yuzaga keltirgan. Ushbu bir xil sintaktik struktura ifodalangan fikrni ta'kidlab, ajratib ko'rsatish vazifasini bajargan.

*Toshingni tayirdilar,
Qoshingni qayirdilar,
Seni mendan ayirdilar, Chag'alay.*

Yuqorida ham xuddi shu jihatni ko'rishimiz mumkin. *Toshingni tayirdilar, qoshingni qayirdilar* deya sanash ohangida ifodalangan gaplarni norozilik, g'amginlik mazmunidagi nola tarzida tushuniladi.

*Sen o'ylagan omad yo'q,
Sen so'ylagan qomat yo'q,
Sen bo'ylagan bir mard yo'q.*

Shoir nimalar yoʻqligini sanash ohangi yordamida ifodalar ekan, jumalarning sintaktik jihatdan bir xil shakllanganligi ifodaning kuchli emotsiya bilan yoʻgʻrilishiga xizmat qilgan.

2) Qiyoslash vositasi. Sintaktik parallelizm yordamida qiyoslash usuli voqea-hodisalar, predmetlar va ularning belgilarini qiyoslash orqali yuzaga chiqadi.

*Dagʻallashdim – salga jahlim chiqadi,
Injalashdim – salga quvonchim dunyo.*

Mazkur misolda qiyoslash usuli sintaktik parallelizm orqali ifodalanishi bilan birga *dagʻallashdim* va *injalashdim*, *jahlim* va *quvonchim* soʻzlari orqali zidlash funksiyasi ham yuzaga chiqqan. Aniq va bir marom bilan ifodalangan gaplar ushbu qiyoslash va zidlash vazifalarini kuchaytirishga xizmat qilgan.

*Balki men Majnunman,
Balki siz – Laylo,
Balki men mahkumman,
Balki siz – jallod.*

Yuqoridagi parchada lirik qahramon oʻzini *Majnunga*, *mahkumga* qiyoslar ekan, yorini *Layloga*, *jallodga* oʻxshatadi. Ushbu holatda ham qiyoslash usuli sintaktik parallelizm orqali vujudga kelgan.

3) Izohlash. Poetik nutqda pedmet yoki voqea-hodisalarni izohlashga oid teng tushunchalarni ifodalash uchun sintaktik parallelizmdan foydalaniladi. Ushbu holatda izohlanayotgan narsa, hodisa teng tarkibga ega boʻlgan ifodalar orqali tavsiflanadi.

*Yana qarang uchovlon
uy qoʻndirar beyolgʻon:
biri paxsa ustida,
biri xari ostida,
biri hovli belida...*

Mazkur sheʼrda uchovlonning qayerda uy qurayotganligini izohlash maqsadida keyingi misralar sintaktik jihatdan teng shakllangan.

Quyidagi misralarga diqqat qarataylik:

*Hech narsa behuda emasdir bu on:
Botib ketajagi quyoshning aniq,
Yaproqlarning shivir-shiviri nolon,
Qorongʻuning achchiq hidlari tiniq.*

Ushbu parchada 1-misradagi jumlaning, yaʼni behuda boʻlmagan hodisalarni izohlash uchun keyingi jumalarning 3- va 4-misralari qisman parallel shaklda qoʻllangan.

4) Tasvirlash. Sintaktik parallelizm tasvirni boʻrttirib, tiniqlashtirib ifodalash imkoniyatiga ega. Shu tufayli ifodaning taʼsirchanligi oshiriladi. Undagi tasvirlar teng tushunchalar orqali ifodalanadi. Bunda tasvirlanayotgan obyekt yoki predmet belgilari, holati mantiqan teng boʻladi.

***Qorlarga ko'mildi bog'larim,
Tog'larimga cho'kdi osmon.
Sen yo'qsan. Sen yo'qsan? Sen yo'qsan!***

Yuqoridagi uchlikning 1- va 2-misralari sintaktik jihatdan bir xil shakllangan bo'lib, ikkala misra ham to'ldiruvchi+kesim+ega tartibida kelgan. Mazkur satrlarda sintaktik parallelizm lirik qahramonning ichki kechinmalarini tasvirlashga xizmat qilgan va bu holatning sababi so'nggi misra orqali anglashiladi, ya'ni yorining yo'qligida.

Quyidagi uchlikda esa lirik qahramonning ichki holati emas, balki tashqi muhitdagi detallar tasvirlanib, tasvirlarning parallel kelishi she'rga o'ziga xos ohang va joziba bag'ishlagan:

***G'ichirlar eshikning zanjiri,
Pichirlar darchaning qafasi,
Sovuq qimirladi o'z ko'rpam.***

5) Subyektiv baholash. Sintaktik parallelizm orqali she'riyatda ijodkorning voqelikka bo'lgan subyektiv munosabati ham ifoda etilishi mumkin. Bunda tasvirlanayotgan voqea-hodisalar muallif nuqtayi nazariga ko'ra baholanib, ifodalanadi.

***Sen mendan ranjima, go'zalim,
betimsol shodligim.
Axir bilasan-ku,
Ma'sum bu kech.
Mash'um bu kech.
Qassob – bu kun.
Qasos – bu kun.***

Mazkur she'riy parchaga ko'ra subyektiv baho parallelizm yordamida alohida ta'kidlangan holda, *ma'sum*, *mash'um*, *qassob*, *qasos* kabi leksemalar yordamida ifoda etilgan. Ifoda kuchli hayajonga yo'g'rilganligini sezishimiz mumkin.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, Rauf Parfi ijodida qo'llangan sintaktik figuralar o'zining tasviriyligi, emotsionalligi, ohorli va jilokorligi bilan o'quvchini o'ziga rom etadi. Shu bois ushbu figuralarni o'rganish orqali shoir ijodining yanada ko'p qirralarini ochish, ularning lingvopoetik tabiatini aniqlash tilshunoslikdagi muhim masalalaridan biri sanaladi.

Rauf Parfi ijodiy merosi nazariy tilshunoslikda ham o'ziga xos qator yangiliklar yaratilishiga asos bo'lib, o'zbek tilida imkoniyatlar doirasi kengligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти, 1987.
2. Абдупатматов М. Ўзбек тилининг поэтик синтаксиси. – Фарғона, 2021.
3. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд, 1992.
4. Umirova S. O'zbek she'riyatida lingvistik vositalar va poetik individuallik (Usmon Azim she'riyati misolida): filologiya fanlari bo'yicha falsafa dokt...diss. – Samarqand, 2019.
5. Rauf Parfi. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 2023.